

KARIZ SU SİSTEMİNİN UYGUR KÜLTÜRÜNDEKİ SOSYOKÜLTÜREL DEĞERİNİN ARAŞTIRILMASI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahire ÖZÇALIK*

Özkul ÇOBANOĞLU**

Geliş Tarihi: 02.07.2023

Kabul Tarihi: 15.12.2023

Öz

Doğal kaynakların hiçbiri sınırsız değildir. Doğal kaynakları bilinçli şekilde kullanmak, kaynakların ömrünü uzatabilir ve sürdürülebilirliği sağlanabilir. Su kaynağının bilinçsizce kullanılmasından dolayı yer altı tatlı su kaynakları bitmek üzere olup su kıtlığı yaşanmaktadır. Eskiden 30-40 metre derinlikten su alınırken günümüzde yer altı su sondajlarının derinliği neredeyse 300-400 metreye ulaşmıştır. Ancak kaliteli suya erişilmek istendiğinde bu derinlik daha da artmaktadır. Bu durumdan yola çıkarak yakın süre zarfında su kaynaklarına ulaşımın zorlaşacağı hatta su kıtlığının meydana geleceğini söylemek mümkündür. Bu durumda su kullanımı hakkında insanları bilinçlendirilmesi ve karız su sistemlerinin tekrardan canlandırılması giderek azalmakta olan su kaynaklarımızın korunmasındaki önemli yöntemlerden biri olabilir. Bu kapsamda, günümüzde iklim değişikliği sonucu karşı karşıya kaldığımız kuraklık sorunları karşısında suyun insanlar ve tüm canlılar için önemi göz önünde bulundurularak Uygur kültüründe karız su sistemlerinin toplum yaşamındaki yeri ve sosyokültürel değerinin araştırılması çalışmada ele alınmıştır. Araştırmanın amacı; iklim değişikliği, küresel ısınma ve özellikle de yanlış kullanımı sonucu suyun azalma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığımız bugünlerde, suyun sağlıklı yaşam için temel bir ihtiyaç olduğunu, ekonomik bir mal olmadığı algısını oluşturmak ve ata kültürüne sahip çıkılarak atalarımızın doğa ile uyum içinde suya ve ekolojik dengeye sahip yaşama ilkelerinden yararlanılmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Karız, Su Sistemi, Uygur Kültürü, Doğal Kaynaklar, İklim Değişikliği.

INVESTIGATION OF SOCIO-CULTURAL VALUE OF KAREZ WATER SYSTEM IN UYGHUR CULTURE

Abstarct

None of our natural resources are unlimited. The conscious use of our natural resources can extend the life of our resources and thus sustainability can be achieved. Due to the unconscious use of water resources, underground fresh water resources are about to run out and water scarcity is being experienced. While water could be extracted from depths of 30-40 meters underground in the past, nowadays the depth of underground water drillings has reached almost 300-400 meters. However, when it is desired to access quality water, this depth increases even more. Based on this situation, it is possible to say that access to water resources will become difficult and even water scarcity will occur in the near future. In this case, the solution is to raise people's awareness about water use and revitalize the water systems, which can be

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, e-posta: mahira.me@gmail.com

Orcid: 0000-0002-6420-4358

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Fen Ebebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, e-posta: ozkulcobanoglu@yahoo.com

Orcid: Orcid: 0000-0002-1409-4197

one of the important ways to protect our decreasing water resources. In this context, the study includes the investigation of the place and sociocultural value of Karez water systems in Uyghur culture in social life, taking into account the importance of water for humans and all living things in the face of the drought problems we face as a result of today's climate change. The aim of the study is to create the perception that water is a basic need for a healthy life, that it is not an economic good in these days when we are faced with the danger of decreasing water as a result of climate change, global warming and especially misuse, and also to protect the ancestral culture and contribute to the benefit of our ancestors' principles of living in harmony with nature, with water and ecological balance.

Keywords: Karez, Water System, Uyghur Culture, Natural Resources, Climate Change.

Giriş

Karız su sisteminin yer aldığı Turfan, 41° 12' - 43° 40 kuzey enleminde ve 87° 16' - 91° 55 doğu boylamındadır. Turfan havzasının doğusunda Kumul, batısında Urumçi, güneyinde Bayongolin Moğol Özerk Bölgesi ve kuzeyinde Sancı Huyzu Özerk Bölgesi bulunmaktadır. Yüz ölçümü 69 bin 73 kilometre kare olup Doğu Türkistan'ın yüz ölçümünün toplam %4,2'sini teşkil eder. Turfan, konumundan dolayı Çin'in iç kesimleri ile Doğu Türkistan'ın kuzeyini ve güneyini birbirine bağlayan önemli bir ulaşım merkezidir (Bahitjan, 2018: 8). Turfan havzının en derin yeri havzanın güneyindeki Aydingöl'dür. Bu gölün su seviyesi, deniz seviyesinden 154 metre aşağıdadır (Raşidin, 2005: 1). Ortalama sıcaklık değeri Haziran ayında +34.1 derece, yazın maksimum sıcaklık +50 derece (Li Xin vd., 1993:63; Özçalık, 2022: 3) iken kışın minimum sıcaklık -16 derece civarındadır (Chen vd., 2014: 380). Kış ayları ortalama -8.7 derecedir (Ding 2002:4; Özçalık, 2022: 3). Ortalama yıllık yağış miktarı ise 16.6 milimetre olup en az yağış 2.9 milimetre, ortalama buharlaşma miktarı 2845 milimetredir (Abdurahman vd. 2009:355; Özçalık, 2022:3;). Turfan'ın yıllık yağış miktarı 16 mm'den 23 mm'ye kadar olup buharlaşma miktarı yıllık 3000-3300 milimetre arasındadır (Kiyum, 2005: 58; Özçalık, 2022: 3).

Turfan havzasının iklim koşullarında olduğu gibi insanlar tarih boyunca doğa üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Gül (2013)'ün de ifade ettiği üzere insan doğaya bağlı bir varlıktır. İnsan, yaşamını doğa içinde bulmakta ve doğanın içindeki koşulların etkisiyle yaşamını sürdürmektedir. Doğanın bir parçası olan insan, doğal işleyişe zamanla müdahale etmiştir ve doğayı kendi öngörülerini ve ihtiyaçlarını doğrultusunda şekillendirmiştir.

Uygur Türkleri de tarih öncesi çağlardan itibaren hem doğanın insan üzerindeki fiziksel ve psikolojik sağlığına etkisini idrak edebilmiş hem doğa ile dostça dengeyi korumaya çalışarak yaşamını sürdürebilmiştir. Doğanın gücü, dengesinin korunmasında olup bu dengede güç ile beraber sağlık, huzur ve dostluk oluşur. Abdulhekim'in (URL-2) "Bir düşmanı yok etmek maharet değildir, asıl maharet doğanın dengesini korumaktır." sözü de bu görüşe açıklık getirmektedir.

Karız, 2500 yıl önce Turfan'da yaşayan Uygur Türkleri tarafından çöl bölgesinde yerin altına yapılan bir mühendislik harikası, yüksek zekâ ürünü olmakla beraber dünya uygarlık tarihinin en büyük miraslarından biridir. Ayrıca mühendislik tarihindeki mühim yapılar arasındadır. Karız, yer altındaki suyu yeryüzüne tamamıyla yerin çekim kuvvetinden yararlanarak taşıyan bir su teknolojisidir. Bu sistemin gelişimi hakkında Avşar (URL-4) şu bilgileri aktarmaktadır: "Newton'un yer çekimini keşfetmesinden iki bin yıl önce, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, yer çekimi esasına dayanan 5300 kilometrelik bir yer altı su kanal sistemi inşa etmişler ve çölün ortasında bir vaha oluşturmuşlardır."

Uygurca "karız" olarak yazılan bu yapının kelime anlamı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri; "kâr" ve "iz" kelimelerinin birleşmesinden şekillendiği

görüşüdür. Atalarımızın kanına-terine karşılık gelen “kariz”; cihan kârı için kazma aletlerinin yer altında bıraktıkları izdir. Ayrıca Uygur Türkçesinde “karız” kelimesini ifade eden başka bir kelime bulunmamaktadır (Nimetullah, 2011: 10). Yaygın görüşlerden bir diğeri ise “kariz” kelimesinin *kar-* -“قازماق” (kazma, kazmak) fiilinden türeyerek “kazılan şey” anlamını taşımasıdır (Toxti, 1996: 114-115).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere karız sistemi, suyun az olduğu kurak yerlerde özellikle suyun buharlaşarak kaybolmasını önlemektedir. Öte yandan dışarıdan gelebilecek etkilerle suyun kirlenmesini engellemektedir. Bir karız ustası tarafından geleneksel yöntemlerle inşa edilen bu çok boyutlu ve işlevli karızın yapılış aşamaları şöyledir: Öncelikle su tabakalarının seviyeleri, deney kuyuları ile tespit edilir. Bir ana kuyu ve bu kuyuya belli mesafelerde diğer kuyular açılır. Bu kuyular tabandan birbirleriyle birleştirilir. Ayrıca kuyular kazılırken bir kişinin rahatlıkla yürüebileceği genişlikte tüneller açılır. Kazılan topraklar, sepetler/torbalar ile düşey kuyulardan dışarı atılır. Arazinin yapısına bağlı olarak açılan tünellerde çökmeleri önlemek ve yapıyı güçlendirmek amacıyla kaplama uygulanır. Bu güçlü ve kollektif bir iradenin ürünü olan karızlar vasıtasıyla doğada var olan yaşam kaynağımız suyun geleneksel yöntemlerle yaşam alanlarına erişimi sağlanarak insan yaşamı için kolaylık ve bir anlam kazandırılmaktadır.

Öz olarak karız,¹ Uygur Türklerinin Taklamakan Çölü’nde yeşil bir manzara ve medeniyet oluşturmasındaki mucizevi bir mühendislik projesidir. Uygurların üstün başarısının bir göstergesi olan bu su teknolojisi, doğa ile uyumlu ekolojik bir dengeye sahiptir. Karızların kaynağı, Tanrı Dağları’ndan eriyen kar ve buz sularıdır. Karız suları, yapının niteliği olarak yazın serin, kışın ılık olmasıyla beraber bulunduğu çevrede bol ve tatlı su kaynağı oluşturmaktadır. Bu sistem ile suyun israf olması engellenmektedir. Hatta suyu çekmek için teknolojik olarak elektrik enerjisine ihtiyaç duyulmamakta ve çevre kirlenmemektedir. Aksine oluşturulan bu sistem, doğanın dengesini korumayı ve doğaya saygılı yaşam alanı oluşturmayı sürdürür. Tüm bunlar karızı üstün kılan hususlardır. Günümüzde yer üstü kaynaklardan yararlanmak için yer altı su kaynaklarımızın korunmasına önem verilmemektedir. Bu perspektiften bakıldığında da karızın değeri ortaya çıkmaktadır. Ancak böyle bir medeniyet; modern yaşam tarzı, sosyokültürel değişim vb. etkenlerden kaynaklı olarak karızların kuruması/terk edilmesi nedeniyle günümüzde yok olmaya yüz tutmaktadır. Karız ile ilgili tarih disiplininin mühendisliğe, halk biliminden mimarlığa değin bilimsel çalışmalar yapılmakla beraber çok boyutlu ve işlevsel yapısı bakımından yetersiz kalmaktadır.

Karız su kanalları, Turfan bölgesindeki tarımsal üretimde belirleyici rol oynamasının yanı sıra Uygur Türklerinin kültürünü yansıtması açısından öneme sahiptir. Tatlı su kaynaklarının azalması gibi ciddi sorunlar karşısında, karız gibi maddi kültür değerlerinin günümüzdeki ve gelecekteki değerini dikkate alarak bunların devam ettirilmesine ve korunmasına yönelik çalışmaların yapılması önem taşımaktadır. Bu çalışmada, öncelikle Uygurların tarihsel sürecinde suyun kültür tarihi içerisindeki öneminden ve suyu kutsal bilme kültüründen bahsedilmiştir. Ardından karızların Uygurların kültüründeki önemine yer verilmiş ve karızların kültür içerisindeki sosyokültürel değeri incelenmiştir. Çalışma, karız su sisteminin ekolojik dengeyi korumadaki rolü ortaya konularak sonuçlandırılmıştır.

1. Tarihi Süreçte Uygurlarda Suyu Kutsama ve Suyu Kutsal Bilme Kültürü

Su; tarihimizin, medeniyetimizin, mevcudiyetimizin ayrılmaz bir parçasıdır. Günlük yaşantımızda “olmazsa olmaz”lar arasında bulunup hayatın en önemli unsurlarından biridir. Suya tapma, doğaya tapmanın genel bir ifade biçimidir. Suyun insan hayatındaki

¹ Anadolu’nun farklı yerlerinde de “kehriz”, “keriz” adıyla bilinen su kanalları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Özden, 2017: 93-102).

yeri ve saflığı, bazen sel bazen kuraklık afetlerinin ortaya çıkması, İlk Çağ insanın düşüncesinde Su Tanrısının mucizesi olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda deniz, nehir, göl, kaynak, yağmur sularını mukaddes bilmiş ve çeşitli su ilahları yaratmıştır (Rahman, 1989: 456).

Türk mitolojisinde, eski Türklerin kutsiyet atfettikleri en önemli iyelerden birinin su olduğu görülmektedir. Türkler suyu kuvvet ve bereket kaynağı olarak gördükleri gibi koruyucu ve kahredici Tanrı olarak da görmüştür (Ögel, 1995; Akman, 2002). Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan, bir gölün ortasında ağaçta oturan güzel bir kız ile evlenir. Bunun gibi tarihî-mitolojik zamanlardaki suyu mukaddes bilme inancı, günümüzde de zezem suyu ile devam etmektedir (Akman, 2002).

Su insanların yaşam kaynağıdır, aynı zamanda kurak iklime sahip bölgelerde toplumun gelişimi için anahtar bir unsurdur. Suyun önemini çok önceden kavrayan Uygur halkı, tarihin uzak devirlerinden itibaren suyu kutsal bilmiş, suya tapmış ve kendine totem edinmiştir. Uygur Türkleri suyun önemini, su olursa her şeyin olacağını, su kaynakları bol olsa da suyun değerini bilmenin gerekliliğini anlamıştır. Onlar hayalindeki ilaha, canlı şeylere davrandığı gibi suya tapmış ve suyu kutsayan her türlü âdeti şekillendirmiştir. Suyu israf etmenin büyük "günah" olduğuna inanmıştır. Sonraki devirlerde atalarımız "su yerin kanı", "suyunu içtiğin göle tükürme", "susuz hayat olmaz, emeksiz rahat olmaz", "arığın suyla dolarsa, ambarın (depo) aş ile dolar", "suya muhtaç olursan günah olur" (Sidik, 2005: 112) gibi atasözü ve deyimleri ortaya çıkarmış ve suya olan saygılarını, hislerini ifade etmiştir.

Su yine Uygur kültüründe romatizmal hastalıkların tedavisi amacıyla kullanılmakta olup bu erşang (çermik) adıyla bilinmektedir ve doğal kaynak suyundan oluşmaktadır. Uygurlar arasında toplumun güçlü, kuvvetli, karakterli gençlerine "erkek su içmiş delikanlılar" (doğrudan dağlardan akıp gelen su) denilmektedir. Ayrıca kudug (kuyu) kazarak sevap işlendiğine inanırlar. Tüm bu örnekler, tarihî süreçlerden itibaren Uygur Türklerinde suyu kutsamanın ve suyu kutsal bilme kültürünün oluşumunu gözler önüne sermektedir.

2. Karızın Uygur Türklerindeki Yeri ve Önemi

İnsanlar tarım ile meşgul olup kendi besin kaynaklarını ürettikten sonra, elde ettikleri tarım ürünlerini öğütmek için su değirmeni icat etmişlerdir. Dahası, yer altı suyollarından olan karızları inşa etmişlerdir. Karızlar dünyaca ünlü kurak iklime sahip Turfan havzasının bostanlığa dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Tömüri, 1989: 307-328).

Uygur Türkleri doğa ile iç içe yaşama felsefesine sahip olup doğada bulunan her şeye ve genel olarak da evrene saygı duymuş, onu sevmiş ve kutsamıştır. Doğayı kendilerinin yaşam kaynağı olarak görmüş ve geleneksel yaşam kültürünün şekillenmesinde doğa etkili olmuştur. Uygur Türkleri, buldukları coğrafyanın zor koşullarından şikâyetçi olmadan düzenleme yaparak yaşamsal faaliyetlerini kolaylaştırmak için girişim içerisinde bulunmuşlardır. Karız kültürü de Turfan'ın coğrafi koşullarında atalarımızın akıl ve bilek gücüne dayanarak ortaya çıkarmış olduğu "çölün ortasındaki mühendislik harikası" olarak bilinen kültürel miras eseridir. Kılıç (2023b) karız sistemlerini; mühendislik, mimarlık, ekoloji başta olmak üzere disiplinlerarası kültürel yaratım yapılanması olarak ele aldığı çalışmasında, karızcılarının yer altı su potansiyelini belirleme, sürdürülebilir su yönetimini sağlama, temiz suya erişme, suyu depolama, su taşkınlıklarını kontrol etme gibi su yönetiminde geliştirdikleri teknikleri ve uygulamaları geleneksel bilgi bağlamında değerlendirir. Diğer yandan karızların inşasında ve kullanımında; halkın müşterek yaşam bilgisi, iş birliği, yaratıcılığı ve doğayla simbiyotik ilişkisi ile örüntülenmiş kültürel yapıyı ve sosyal düzeni kurduklarını aktarır.

Karız, Turfan havzasının 2000 yıldan fazla gelişimi esnasında, insanların giyim-kuşam geleneğine², yeme-içmesine ve yerleşim mekânlarına büyük etki etmiştir. Bu çerçevede de kendine özgü sosyal yaşamı ve kültürü şekillendirmiştir. Turfan havzasındaki bostanlık kültürünün ortaya çıkışı ve gelişiminde, özellikle Turfan kültürünün ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Karız olmasaydı Turfan'ın bostan kültürü de olmayacaktı. Turfan kültürü, kelimenin tam anlamıyla karız kültüründen ibarettir denilebilir. Bu sebeple karız, büyük su inşaatı mirası ve büyük manevî mirastır (Sidik, 2005: 51).

Karızın ortaya çıkışı ve atalarımızın onun suyundan yararlanarak oluşturduğu yeşil çevre; halkımızın at binme, at yarışı yapma, cirit atma, salıncak kurma, güreşme, nağme ve düet icra etme gibi sosyokültürel etkinliklerinin gerçekleştirildiği alan olmuştur. Karız ile ilgili sosyokültürel etkinliklerde okunan aşağıdaki gibi koşaklar da vardır (URL-1):

“Atam sorarsa, anam sorarsa,

Karız'da deyin.

Eli işte, gözü yaşta,

Yürüyör deyin.

Bizim karız gölünde,

Asıl tembel yoktur.

Tembeller gelirse,

Hiç yeri yoktur”.

Bu türden koşaklar³ ile Uygur halkının karızda çalışmaya olan merakı ve ona olan sevgisi ifade edilmektedir. Turfan kültüründe karız kazma çalışmasına katılan bireyleri üstün görme ve onlara saygı gösterme âdeti vardır. Bu sebeple halk içinde “karız kazmış gibi büyük konuşma”, “aşağı-yukarı koşup bey adlandırılmaktansa, karız kazıp er adlandırıl” (URL-1), “karız suyunu içtiğinde, kuyu kazanı unutma”, “atanın kazdığı karızın değerini, bala bilmez”, “ağacı olmayan karız, karız değildir”, “karıza inmeyen karızın kıymetini bilmez”, “kendini düşünen dünya toplar, halkını düşünen karız kazar”, “karız suyu-can suyu”, “karızcının hakkını vermeyenin ömrü kısa olur” gibi atasözleri vardır (URL-3). Karız ile ilgili çok sayıda beyitler olup Uygur Türklerinin gündelik hayatında önemli yere sahip olmanın dışında, manevi hayatına da etkisini göstermiştir. Kısacası Uygur Türkleri, Turfan gibi suyun çok az olduğu kurak alanda karız sulama sistemini meydana getirerek bölgenin su sorununu gidermiştir. Karız olduğu her yerleşim yerinin çevresi sonraki süreçte insanların kaynaştığı, dinlendiği seyirliğe ve yeşil alana dönüşmüştür. Böylelikle “karız seylisi” (karız seyahati) ortaya çıkmıştır (Ömer, 2009: 178).

Uygur Türkleri; köklü bir kültüre, medeniyete sahip olup uzun bir tarihsel süreçte millî kültürünü yaratıp dünya kültür hazinesine katkı sağlamıştır. Uygur Türkleri, doğanın çeşitli zorluklarıyla baş etme sırasında evrene birçok katkı sunmuştur. Karız da Uygur halkının suyun kıt olmasından dolayı, bu durumun üstesinden gelebilmek için akıl ve bilek gücünü kullanarak çok emek sarf etme bedeline kurdukları en eski su sisteminden biridir. Uygur Türklerinin folkloru ve geleneksel kültürü karız kültürü ile yoğrulmuş olup karız kültürünü, karız su sisteminin kurucuları olan karızcılar yaratmış ve nesilden nesile yaşatarak günümüze kadar getirmişlerdir.

² Karızda çalışma koşullarına özgü geliştirilen giyim-kuşam (Kılıç, 2023: 81-82), karız inşaatı ile ilgili terimler (İnayet, 2004: 17; Kılıç 2023b: 82-86) üzerine zengin bir kültürel oluşum ile karşılaşmaktadır.

³ Uygurların koşaklarında karızların işlenişi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Çakmak, 2010; Kılıç, 2023a).

3. Karızın Uygur Türklerinin Kültüründe Sosyokültürel Değeri

Karız, dünyanın en sıcak yerleşim yerlerinden biri olan Turfan halkının mimari eseridir. Uzun tarihî süreç içerisinde Turfan'ın gelişimi, Turfan halkının sosyal yaşamı ile iç içe geçmiştir. Turfan'da yaşayan halk, karıza değer vermektedir (Süleyman, 2001: 115). Çünkü karız, dünyanın ekolojik dengeye uyum çağrısına da uygun bir su sistemidir. Günümüzde iklim değişikliği, çevre kirliliği ve ekolojik dengenin bozulmasıyla birlikte doğal kaynaklarımız tükenmek üzeredir ve doğanın dengesi bozulmuş, dünya çapında insanların hayatı büyük tehlike ile karşı karşıya kalmaktadır. Hayatımızı tehdit etmekte olan bu sorunlara karşı ciddi çözümler üretilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Uygur Türkleri arasında su ve tarım ile ilgili yüzlerce atasözü vardır. Onlardan birkaçı şu şekildedir: “Su-yerin kanı, yer-çiftçinin canı”, “yer doymadıkça, er doymaz” (Rahman, 1989: 108). Biz bu atasözü-deyimlerden Uygur Türklerinde yer-su kültürünün ne kadar önemli olduğunu görebiliyoruz.

Türk hanedanlığına ait yazmalardan Türklerin “Tanrı”, “Umay, “yer-su”dan ibaret üç ilahî güçten destek umarak bütün yaşamlarını onların koruması altında olduğuna inanarak yaşadıkları görülmektedir. Su ve su kaynakları geçmiş tarihlerden bu yana Uygur ecdatlarında çok önemli tapma nesnesi olmuştur. Hatta bazı kaynaklarda Uygurların ecdatlarının bir kısmı on nehrin aktığı yere yerleştiği için “On Uygur” denildiği; bir kısım Uygurların dokuz nehrin aktığı yere yerleştiği için “Dokuz Oğuz” denildiği yazılmıştır. Yeryüzünde nehir, dere, göl, kaynak ve kendileri için önemli diye bilen bazı tepelikler, yükseklikler, dağlar sonradan Yer-Su Tanrısı sembolü olmuştur. Onların ilk doğaya tapma düşüncesinde Gök Tanrı önderliğinde Umay, Yer-Su Tanrısından oluşan inanç sistemi oluşmuştur (Ömer Bilge, 2008: 77). Öyle ki Uygur Türkleri, ataları ile ilgili sosyal yaşam yapısını, su kaynakları veya nehirlerle ilişkilendirmiş ya da onlarda aramıştır. Bu yüzden su tarihsel süreçte Uygur Türklerinin kültüründe kutsal bir varlık olarak bilinmiştir.

Orhun (Kültekin) anıtlarında, üstümüzdeki Türk Tanrısı, altımızdaki mukaddes yer-su hakkında “Türk halkı kaybolmasın, onlar halk olsun. Sonra atam İlderis Hakan'ı, Anam İl Bilge Hatun'u Tanrı üstünden tutup yukarı kaldırmış” gibi sözler yazılmış olup bunlar da “mukaddes su” inancı ile ilgilidir (Ömer Bilge, 2008: 82).

Suya olan inancından dolayı tarihte geçen birçok hakan, kendilerini Su Tanrısının çocuğu olduğunu düşünmüş ve isminin başına “köl” (göl) sözünü ekleyerek “Köl Erkin”, “Uygur Kutlu Bige Köl Hakan”, “Köl Bilge Hakan”, “Költikin”, “Bilge Köl Kıdırhan”, “Köl Tarkan” gibi hakan isimlerini kullanmıştır. “Yetim Pınar”, “Oymanpınar”, “Şor Pınar”, “Yanpınar”, “Bayınpınar”, “Mercanpınar”, “Nevruz Pınar”, “Kızılsu”, “Aksu”, “Toksu”, “Yedisu”, “Onsu”, “Yamansu” gibi yer adlandırında da su ve su kaynaklarının isimleri kullanılmıştır (Rahman, 1989: 457).

Kazılardan elde edilen kanıtlara göre, Tang Hanedanlığı (907-618) ve ondan daha önce Turfan'da arpa, buğday, yonca, pamuk, dut, üzüm, kavun, karpuz ve çeşitli sebzeleri yetiştirmişlerdir. Meyve ağaçları yetiştiriciliği de oldukça gelişmiştir (Yunus, 1983: 105). Bu nedenle biz karızın Doğu Türkistan halkının, özellikle Turfan halkının doğal çevrenin getirdiği kuraklığı önlemek için yaptıkları uğraşlarının bir sonucu diyebiliriz.

Karız kazma ustalarının karız kazma sırasında dikkat etmeleri gereken kurallar, atalar tarafından belirlenmiş olup bunlardan başlıcaları şöyledir:

1. Karız kazarken çok fazla konuşmamak gerekir. Kişi fazla konuşursa Allah'ın veya pirlere gazabına uğrayacağına ve karız suyunun iyi çıkmayacağına inanılır (Korgan, 2007: 101).
2. Karız içine tükürmek veya abdestini yapmak yasaktır. Çünkü karız kazma işi, pir işi ile ilgili olup içine abdestini yapmak veya tükürmek pirlere saygısızlık olarak

algılanır. Bunun dışında, Uygurlar suyu kutsal bildikleri için karızı da kutsal bilmektedir hatta karızın olduğu yöne doğru tükürmek dahi saygısızlık olarak algılanmıştır (Korgan, 2007: 101).

3. Kişi, karıza inmeden önce kirden temizlenmelidir ve abdestli olmalıdır. Eğer kişi abdestli olmazsa karızın yıkılacağına inanılır (Korgan, 2007: 101).
4. Sigara ve içki içmek yasaktır. İçki İslamiyet'te "haram" olduğu için yasaklanmış, genel itibarıyla da "içki içen kişide 40 gün iman olmaz" derler. Sigara içmek İslam'a göre "Allahın sevmediği eylem mekruh" diye bilindiği için karız ustaları bunları yasaklamıştır (Nimetullah, 2011: 96).
5. Karızda şakalaşmak yasaktır. Kişiler şakalaşırken küfürlü söz edebilirler. Uygurlar suyu kutsal bildikleri için karızda bu türden konuşmaların "günah" olduğuna inanmışlardır (Habib, 2009: 109).

Yukarıda görüldüğü üzere karız, çalışkan Uygur halkının maneviyatına derin etki etmiş olup halkın sözlü edebiyatının önemli konularından olmuştur. Karız ile ilgili rivayetler, efsaneler, masallar, şarkılar ve şiirler; karızın yapılışı, tarihi, kuralları, çalışma şekli, karız kazıcılarının iç duyguları ile ilgili konularda bilgi vermektedir.

Sonuç

Su, insanların yaşamında etkili olduğu gibi kültürlerin şekillenmesinde de belirleyici bir etkiye sahiptir. Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçerek tarım ile meşgul olması; su yönetim sistemlerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Karız su sistemi; sürdürülebilir su yönetimi, ekolojik döngü ve sosyal, kültürel, ekonomik, dinî inançlar ile doğrudan bağlantılıdır. Öyle ki koşak, atasözü, efsane gibi sözlü kültür ürünlerine konu olmuştur. Halkın inanışları ve uygulamaları, dünya görüşleri, eğlenme biçimleri, üretim tarzları gibi sosyokültürel yaşamları üzerinde etki eden bir değere sahiptir.

Doğada su durmadan devam eden bir döngü içerisinde. Nehir, göl, deniz gibi yer üstündeki sular durmaksızın hava boşluğuna transfer olup bulut, yağmur, kar ve doluya dönüşür. Bunlar tekrardan toprağa düşüp nehir, göl ve denize dökülür. Eğer bu su döngüsü bozulmazsa doğa ve canlılar için fayda sağlanır. Döngü iyi ayarlanamazsa su baskını olur. Su, bitkiler ve ormanlar açısından en iyi dengeleyicidir. Bu dengenin su kaynaklarını, ormanları koruma, toprağı iyileştirme ve toprak kaymasını önleme özelliği vardır. Şiddetli yağmur ve sonrası oluşan sel suları, toprağı akıtır ve ona ağır zarar verir. Toprağın verimli üst kısmı zarar gördüğünden toprağın verimliliği, suyun geçirgenliği, nemi koruma özelliği kaybolur ve kuraklık ortaya çıkar. Bu da tarım ürünlerinin üretimini olumsuz etkiler. Bitkilerin ve ormanların olduğu yerlerde kar ve yağmur suları toprak altına emilir ve yer altı su kaynağını oluşturur. Bu bağlamda karız vasıtasıyla suyun yönetiminde ve karız suyunun kullanımında ekolojik dengenin gözetilmesinin yanı sıra sürdürülebilir yaşama da katkıda bulunulur.

Ekolojik dengeyi korumak, karızın önemli özelliklerinden birini oluşturur. İklim krizinin dünyamızı tehdit etmekte olduğu günümüzde, kuraklığa karşı ekolojik dengenin korunmasında daha önceden mevcut olan karız sistemlerinin ekolojik dengeyi korumaya yönelik özelliklerini ele alarak araştırma yapmak büyük önem taşımaktadır. Bu su kanalı sistemlerinin tekrardan canlandırılarak halkın kullanımına kazandırılması, bir nevi de olsa su kıtlığının önüne geçilmesinde bir yöntem olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Abdurahman, Halik vd. (2009). "Discussion on The Water Resources and Their Rational Development and Utilization in Turpan Basin (in Chinese)". *System Sciences and Comprehensive Studies in Agriculture*, 25(3): 355-360.

- Akman, Eyüp (2002). "Türk ve Dünya Kültüründe Su Kültü Üzerine Düşünceler". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 1(10): 1-10.
- Bahitjan, Medine (2018). *Study on the Influence of Kariz on the Formation an Development of Rural Settlement-Case study of Turpan*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi.
- Chen, Guangcai vd. (2014). "Groundwater Hydrochemistry and Isotope Geochemistry in the Turpan Basin, Northwestern China". *Journal of Arid Land*, 6(4): 378-388.
- Ding, Chengli (2002). "Study of Formation Mechanism of Natural Anhydrous Sodium Sulfate in Lake Aiding". *Sea-lake Salt and Chemical Industry*, 31(6): 4-7.
- Çakmak, Kelbinur Seyyidniyaz (2010). "Turpan Halk Koşaklarından Karız Medeniyetine Bakış". *Kaşgar Pedagoji Enstitüsü İlmî Dergisi*, 173(2): 70-74.
- Gül, Fikri (2013). "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14):17-21.
- Habib, Amangul (2009). *Turfan Karız Kültürü Üzerine Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürumçi: Xinjiang Üniversitesi.
- İnayet, Alimcan (2004). "Türk Kültüründe Bir Harika: Karız". *Bilim ve Ütopya*, 123: 16-18.
- Kılıç, Ebru (2023a). "Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması". *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 11 (35): 661-677.
- Kılıç, Ebru (2023b). *Turfan Uygurlarının Karız Folkloru ve Su Yönetimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiyum, Ablim (2005). "Ecdatlarımızın Meyveciliği Hakkında", *Turfanşunaslik Araştırması Dergisi*, 1(11): 58-65.
- Korgan, Enver Semet (2007). *Uygurlarda Pehrizler*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Li Xin, Yin Jinyuan (1993). The Arid-hot Environmental Characteristics in Turpan Basin. *Arid Land Geography (in Chinese)*, 16(2): 63-69.
- Nimetullah, Habibe (2011). *Turfan'daki Karızcular Üzerine Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürumçi: Xinjiang Pedagog Üniversitesi.
- Nimetullah, Halide (2011). *The Study of Kariz's Craftsmen in Turpan*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Xinjiang Shifen Daxue.
- Ögel, Bahattin (1995). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ömer Bilge, Ablimit (2008). *Uygurların İptidai Düşüncesi ve Felsefe Tohumları*. Pekin: Milliyetler Neşriyatı.
- Özçalık, Mahire (2022). "Karız Ancient Water Channels As The Characteristic Elements of Uyghur-Turfan Historical and Cultural Landscape". *Fresenius Environmental Bullietin*, 31: 11366-11379.
- Özden, Dursun (2017). *Uygurluk Harikası Karızlar*. İstanbul: Kategori Yayıncılık.
- Rahman, Abdikerim (1989). *Uygur Folkloru Üzerine Beyan*. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.
- Raşidin, Y. (2005). "Turfan Havzasının Ortaya Çıkışı". *Journal of Turpanological Research*, (1): 1.
- Sidik, Ömercan (2005). *Sihirlik Zemin Turfan-Derslik Kitabı*. Ürumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

- Süleyman, Eset (2001). *Tarım Kovuki Çekilgende*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Toxti, Litip (1996). "Karız Sözi ve Uygurların Karızcılık Medeniyeti Hakkında". *Sincañ Daşösi İlmi Dergisi*, 67(3), 111-118.
- Tömüri, İsmail (1989). *İdikut Uygur Medeniyeti*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Yunus, Abdulkadir (1983). "Karız ve Onun Ortaya Çıkışı". *Xinjiang Üniversitesi Bilim Dergisi*, 15(3): 121-126.

İnternet Kaynakları:

- URL-1: <https://www.uygur.com/archives/bostanliq-medeniyetidiki-mojize-kariz/> (Erişim: 01.01.2023).
- URL-2: Abdulhekim, Abdulhamit (2022). "Geni değiştirilmiş Canlılar ve Çevre Sağlığı-2". <https://www.hekimizi.com/2022/11/2.html> (Erişim: 04.01.2023).
- URL-3: Kazım, Perhat (2008). "Turfan Tezkiresi". www.turpan.biz (Erişim: 20.11.2022).
- URL-4: Avşar, Abdulhamit (2018). "Çöl Ortasındaki Medeniyet Havzası: Turfan". aavsar.blogspot.com (Erişim: 20.11.2023).